

”מקום היה למטה מירושלים...” הרקע הגיאוגרפי-היסטורי*

א. מבוא

אחת המצוות שנתקיימו בבית המקדש בחג הסוכות היתה **מצוות ערבה**: בנפרד ממצוות **ארבעת המינים** היו מביאים לבית המקדש זוקפים אותה בצידי המזבח במשך כל ימי החג¹. אבא שאול למד מהריבוי **ערבי נחל**, שיש שתי מצוות: האחת - נטילת הערבה בארבעת המינים, והשנייה - זקיפתה לצד המזבח².

המשנה מפרטת כיצד לקיים את המצוה:

מצות ערבה כיצד? מקום היה למטה מירושלים ונקרא מוצא. יורדין לשם ומלקטין משם מורביות של ערבה, ובאין זוקפין אותן בצידי המזבח, ראשיהן כפופין על גבי המזבח. תקעו והריעו ותקעו. בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת... ואותו היום מקיפין את המזבח שבע פעמים. (סוכה ד', ה')

הפירוט הגיאוגרפי שמביאה המשנה מחייב עיון ובירור, שכן מה למוצא ולמצוות הערבה; ואם מוצא מימי המשנה היא אכן האתר המקובל במחקר, מה מצאו חכמים להביא דווקא משם את הערבה למזבח? אם נקבל את הקביעה שהמשנה משקפת מציאות מעשית, הרי שיש להתייחס לאזכור כזה כבעל משמעות³.

* **הבעת תודה**: מחקר זה נתמך על-ידי מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים, וע"י הקתדרה לחקר ארץ-ישראל ההסטורית על-שם ארנה וד"ר אירוונג מוסקוביץ - שניהם במחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בר-אילן. תודתי להם.

תודתי לפרופ' יהושע שורץ, מנהל מרכז רנרט, וכן לד"ר זהר עמר ומר יעקב ביליג שקראו את המאמר. מובן שהאחריות היא על כותב שורות אלה בלבד.

1. משנה, סוכה ד', א', ג'

2. תוספתא סוכה, ג' א' מהדורת ליברמן; סוכה, ל"ד ע"ב

3. ז' ספרא, הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים 1995, עמ' 13-

עניין זה מתחדד יותר בשים לב שאזכורו היחיד של מקום בשם **מוצא** במקורות חז"ל בהקשר יהודי כלשהו, הוא בעניין חג הסוכות ובמצוות ערבה בלבד. במאמר שלפנינו נשתדל לענות על שאלה זו ועל משמעותה הגיאוגרפית-הסטורית.

ב. "מוצא" בתקופת המקרא ובתקופת בית שני המשנה והתלמוד

בתקופת המקרא נזכר **מוצא בן זמרי** כאחד מראשי בתי האב בבנימין⁴. ייתכן שהוא זה שנתן את השם ליישוב **המצה** שנפל בנחלת שבט בנימין, בקו הגבול הדרומי של נחלתו⁵, או שקיבל את שמו משם היישוב שהתגורר בו⁶.

חותמות מתקופת שיבת ציון עם הכתובת **מצה ומוצה** שנתגלו ביריחו, בתל א-נצבה ובגבעון מעידות על קיומו של היישוב בתקופה זו, אם כי לא נתגלו עדיין שרידיו של אותו יישוב⁷.

לאחר חורבן בית שני הושיבו הרומאים במחוז אמעוס "שמונה מאות אנשי-חיל הנפטרים מעבודת הצבא... שלשים ריס מירושלים" (יוספוס פלביוס, מלחמות היהודים ז', ו', ו'). על פי המרחק המצויין, יש שזיהו יישוב זה במוצא⁸.

על כל פנים, הגם שהמקורות אודות **מוצא** בימי הבית השני מועטים, ברור שכבר באותם ימים המקום יושב, וסביבו ובו ישבו יהודים.

4. דה"א ח לו; ש' לוינשטם, מוצא, אנציקלופדיה מקראית, כרך ד', ירושלים תשל"ג, עמ' 738.

5. יהושע יח כו

6. ז' קלעי, מצה, המצה, אנציקלופדיה מקראית, כרך ה', עמ' 229-228

7. א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ-ישראל בתקופה הפרסית, 538 - 332 לפנה"ס, ירושלים תשל"ג, 1973, עמ' 206-205. שטרן מסביר את משמעותן של טביעות החותם מן התקופה הפרסית, בסימון תוצרת חקלאית הפטורה ממס. הסבר זה מעניין לאור העובדה שגם מאוחר יותר, בתקופת המשנה והתלמוד, ניתן פטור דומה לתושבי מוצא. איננו יכולים להרחיב עניין זה במאמרנו, אך ראוי להאיר ולהעיר על כך.

8. ראה למשל: מ' אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים 1984, עמ' 102. דבריו של יוספוס עוררו מחלוקת רבה במחקר לגבי אופיו של היישוב במוצא ובעיקר לגבי המשמעות האגררית ובעיות הקרקע המתעוררות כתוצאה מהתיישבות הקולוניסטים במוצא. בנימין איזק (אדמת יהודים בפרובינקיה יודיאה לאחר שנת 70 לספירה, בתוך **אדם ואדמה בא"י הקדומה**, עורכים א' אופנהיימר, א' כשר, א' רפפורט, ירושלים תשמ"ו, עמ' 87-94 [בעיקר עמ' 88-89], וראה שם ביבליוגרפיה נוספת). ריכז את הדעות השונות בעניין זה ולדעתו אספסיאנוס לא ייסד עיר חדשה במוצא, אלא רק אחוזה חקלאית.

מתוך דברי חכמים בירושלמי, המקשרים בין השם קולוניה לשם מוצא, עולה כי הם ראו אותו כיישוב אחד:

מהו מוצא?... אמר ר' תנחומא קלונייא הוה שמה (ירושלמי, סוכה פ"ד ה"ג)

מאוחר יותר קשרו חז"ל את מקור השם מוצא בהיתר שניתן לאוכלוסיה שהתיישבה במקום:

מאי טעמא קרי ליה מוצא? איידי דמיפק מכרגא דמלכא קרי ליה מוצא (מה טעם שקראו למקום מוצא? כיוון שמי שיושב שם יש לו מוצא ממס המלך).
(סוכה מ"ה ע"א)

מוצא נזכרת מאוחר יותר גם בכתבי אבות הכנסייה⁹.

ג. זיהוי האתר

כל החוקרים חיפשו את **מוצא** המקראית והמאוחרת בסביבות הכפר הערבי קולוניה. הראשון שזיהה את מוצא עם חורבת בית מיזא שמעל לכפר קולוניה (נ.צ 1648.1349) היה שארל קלרמון-גאנו¹⁰. יוחנן אהרוני זיהה את מוצא בכפר הערבי קולוניה¹¹. גם קלאי זיהה את קולוניה כמוצא, אך העלה גם את האפשרות לראות בחורבת מיזא זיהוי סביר למוצא¹².

לאחרונה, בעקבות סקר וחפירה ארכיאולוגית בחורבת בית מיזא, פסל יעקב ביליג את זיהוי האתר עם היישוב המקראי¹³. עתה, לאחר שבחפירות אלה בחורבת בית מיזא לא נמצאו שרידים מתקופת המקרא, ולעומת זאת, בחפירות שנעשו בקולוניה נתגלו שרידים מתקופת המקרא¹⁴, סביר מאד לזהות את האתר המקראי בקולוניה, כפי שהציעו אהרוני וקלאי.

9. Y' Tsafirir, L' Di Segni & J' Green, *Tabula Imperii Romani, Iudaea Palaestina*, Jerusalem 1994, P. 105.

10. CH' Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, 1899 I, p. 479

11. ' אהרוני, *ארץ-ישראל בתקופת המקרא - גיאוגרפיה היסטורית*, ירושלים 1962, עמ' 284

12. ז' קלאי, *נחלות שבטי ישראל*, ירושלים תשכ"ז, 1967; ה"ל, 'מצה, המצה', *אנציקלופדיה מקראית*, כרך ה', עמ' 228-229.

13. ' ביליג, *חורבת המוצה, חדשות ארכיאולוגיות*, ק"ג, תשנ"ה, עמ' 71

14. א' דה-גרוט וצ' גרינהוט, 'מוצא', *בתוך חדשות ארכיאולוגיות*, ק"ג, תשנ"ה, עמ' 73-74.

ד. מקור השם "מוצא" והשתקפותו בנוף

לדעתי יש לראות את מקור השם דווקא בשפעת מי המעינות באיזור שהם כמוצא מים, כפי שאמר הנביא ישעיהו: "והיית כגן רוח וכמוצא מים אשר לא יִכְזְבו מימיו" (ישעיה נח יא). מונח זה מופיע גם בכתובת השילוח: "...וילכו המים מן המוצא אל הבריכה"¹⁷.

ריכוז המעינות בסביבות מוצא הוא הגדול ביותר במרחב ירושלים. סביב היישוב - ברדיוס של כ-1000 מטרים - ידועים כעשרה מעיינות. כל המעינות נובעים או מתנקזים לערוץ נחל שורק, איזור החקלאות של מוצא ובית הגידול הטבעי של עץ הערבה.

בשולי המושבה מוצא ומדרום לכפר קולוניה, נובעים חמישה מעיינות: עין מוצא (עין ג'יסר או עין אל-תחתא, נ.צ. 16575.35135); עין לימון, כ-200 מטרים מערבה לו, וסמוך אליו ממערב - מעיין עין אל-פוקא (המעיין העליון, עין קולוניה); עין ארזה נובע במערב השטח (עין אל-עסאפיר - מעיין הציפרים, נ.צ. 16485.13385)¹⁸, ומעל לכפר קולוניה נובע עין מבשר (עין א-ג'וז - מעיין האגוז, נ.צ. 16505.13420).

איזור המעינות השופעים למרגלות הכפר קולוניה נקרא בפי הערבים אל בסה - הביצה. מזרחית לחורבת מוצא, בערוץ נחל חלילים, נובעים שני מעיינות, עין חלילים (עין א-זנאזיר, נ.צ. 16565.13465) ועין הדום (נ.צ. 16605.13445); במפגש ערוץ נחל אגוז (ואדי א-לוז) מרוכזים שלושה מעיינות: עינות תלם (בית תולמה - בית תלם, נ.צ. 16640.13465)¹⁹. כ-400 מטרים צפונה לעינות תלם, בערוץ ואדי לוז, נובעים עוד שני מעיינות קטנים (נ.צ. 1661.1351)²⁰.

פנינת חן זו, סביב מעיינות מוצא, משכה את תשומת ליבם של נוסעים שונים שעברו במקום במאה התשע-עשרה, בדרכם לירושלים וממנה. לונץ מספר:

על הדרך נמצאים בתי קהווה אשר בהם יוכל הנוסע לשבת מעט ולנוח מעמלו. בקרבת בתי הקהווה נמצאים שני מעיינות מים, והם ישקו את הגנות אשר בסביבותיהם, ויושבי ירושלים יבואו פה לשוח ולשאוף אויר צח²¹.

יהושע ילין, ממיסדי המושבה מוצא כותב בזכרונותיו:

17. ח' רביב, כתובות מתקופת המלוכה בישראל, ירושלים תשל"ה, עמ' 39
18. מ' ברוזה וצ' ברוזה, מוצא - סיפור ארץ-ישראלי, 1994, עמ' 64-67; וכן מ' מרכוס, הרי ירושלים, סקר נוף ומסלולי טיולים, ירושלים, 1993, עמ' 70.
19. הנ"ל, שם, עמ' 61-62
20. הנ"ל, שם, עמ' 55
21. א' מ' לונץ, מורה דרך בארץ ישראל וסוריה, ירושלים תרנ"א, עמ' 58-86.

המקום בכללו הוא מצוין באוירו הזך והנעים ובמימיו הקלים והמתוקים. שלשה מעינות גדולים יש שם, לבד ממעינות קטנים. בכל סביבות ירושלים לא נמצא מקום יפה ונעים כמוהו, ולכן בכל ימי הקיץ יוצאים עשירי ירושלים הישמעאלים לשבת שם באוהלים, להנות מאוירה ומימיה... בבואנו בפעם הראשונה אל המקום הזה, בשאפנו את האויר הזך ובהריחנו את ריח הפרחים הנעים ובשתותנו את המים הקלים והמתוקים, אשר כל אלו לא יראו ולא ימצאו בירושלים ובכל סביבותיה, התפעלנו עד מאוד²².

ה. בתי גידול אפשריים של הערבה בסביבות ירושלים

הערבה (Salix) ידועה כצמח הגדל בגדות נחלי איתן הניתן לריבוי מהיר על-ידי ייחורים²³. מעיינות המשלחים את מימיהם לאורך ערוצי הנחלים, מתאימים ליצירת בית גידול לערבה. סביב ירושלים מוכרים כ-100 מעיינות השופעים מים במשך כל ימות השנה, ואחד הריכוזים שלהם הוא באיזור **מוצא**²⁴. מים אלה היו בית גידול מצויין לערבי נחל כגידול בר או כגידול מלאכותי. מעניין לבחון את הקשר שבין השמחה והחגיגה עם **ערבי הנחל**, לבין **שמחת בית השואבה** וחג הסוכות שבו **נידונין על המים** (משנה ראש השנה, א', ב'²⁵). ייתכן, כי הערבה (או השימוש בערבה) מסמלים שדין **המים** חל לא רק על הגשמים היורדים על הארץ אלא גם על המים הנובעים ממנה.

אמנם, ארץ ישראל **למטר השמים תשתה מים**, אך אותם מים מזינים גם את **מעיינות תהום רבה**. לכן החקלאי המתפלל לגשם אינו מבקש רק על חקלאות הבעל הנהנית ממי הגשמים, אלא אף על חקלאות השלחין הנהנית ממי המעיינות. יוצא, אם כן, שלמעשה מבקש האדם - בשמחת בית השואבה - לא על המים בלבד, אלא גם על נפשו. ישנה סמליות רבה בשילוב הערבה, דווקא, בשמחת בית השואבה. הערבה היא לכאורה עץ סרק - לא תואר ולא הדר לה, מבטאת אולי מכל עץ אחר את מצבו של משק המים בארץ-ישראל. ברצותו (שפע מים) יחיה וישגשג, וברצותו (חוסר מים) ידעך ויבול. שילוב עץ כזה, שאינו "חקלאי" ואינו כלכלי לכאורה, בשמחה - מבטא את כנות תפילתו של עם ישראל בבקשו מים²⁶.

22. 'י ילין, זכרונות לבן-ירושלים, ירושלים תרפ"ד, עמ' 30-31

23. מ' זהרי, עולם הצמחים, תל-אביב 1973, עמ' 96

24. מ' מרכוס, הרי ירושלים, סקר נוף ומסלולי טיולים, ירושלים 1993, עמ' 28-30

25. 'י פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת-גן 1976, עמ' 113

26. ראוי נושא זה לדין רחב יותר, אציג אותו בהזדמנות אחרת

ו. מה טעם מצאו חכמים לרדת דווקא למוצא ולא למקום קרוב יותר?

להוציא פרשנים בודדים - במחקר הגיאוגרפי-הסטורי - שהתייחסו לעניין, ונזכרים בהמשך, ניכרת התעלמות כללית משאלה זו. ניתן לקשור את הבאת הערבות ממוצא דווקא, במספר סיבות, גיאוגרפיות בעיקרן:

1. אמנם כפי שצינו, יש ריכוז גדול של מעיינות בסביבות ירושלים, אך רובם נתפסו על-ידי תושבי היישובים הקדומים לצורכי היום ויום ולחקלאות; ובשל כך, רק מעט מים זרמו בסופו של דבר לאפיקי הנחלים, וגם אז בזרימה חלשה ובלתי סדירה. בצורה זו יכולה אמנם ערבה לצמות, אך לא ללבלב באותו הוד והדר כמו ערבי נחל.

חלק מן המעיינות באיזור **מוצא**, בעיקר אלה שבערוץ נחל שורק, כמעט שאינם ניתנים לניצול בחקלאות השלחין עקב מיקומם הטופוגרפי. רוב מעיינות **מוצא** נובעים בתחתית המדרונות, קרוב מאוד לערוץ נחל שורק, באופן כזה שלא ניתן להשקות מהם מדרגות חקלאיות ולכן רוב המים זורמים לנחל שורק. זרימה מתמדת כזו מתאימה לצמיחה יפה והדורה של שיחי הערבה, שאף יצמחו לגובה רב, כפי שהמשנה מספרת.

2. רוב הערוצים בסביבה הקרובה לירושלים, שנבעו בהם מעיינות, נוצלו באופן אינטנסיבי לחקלאות על חשבון הצומח הטבעי ועצי הסרק, ובהם הערבה. כך למשל נחל קדרון וגיא בן-הינום, נחל רפאים, הגיא בליפתא ונחל שורק.

3. כבר עמדתי במקום אחר על כך, שחכמים ניתבו את מסלולי ההליכה לקיום עבודת המקדש לדרכים ידועות ומוכרות לכל, וודאי לכהנים ולעוסקים בקודש. גישה זו הקלה על הכהנים ועל שליחיהם שיצאו מן המקדש והוצרכו לחזור אליו בו ביום להמשך סדר העבודה. על כן, ביכרו חז"ל את הדרכים הראשיות שיצאו מירושלים אל אותם האתרים. כך למשל בעת שילוח השעיר לעזאזל נבחרה הדרך היורדת מירושלים ליריחו²⁷; במצוות העומר, בשנים קשות שבהן הובאה התבואה **מגנות צריפין ומעין סוכר**, נבחרה הדרך היורדת מירושלים ליפו²⁸. אף לגבי **מצוות ערבה** יש לראות גורם זה כמשפיע על בחירת המקום, שהרי **מוצא**

27. א' ששון, דרכו של השעיר המשתלח לאור מקורות חז"ל - עיון גיאוגרפי-הסטורי בשאלה פולחנית, בתוך **מחקרי יהודה ושומרון ה'**, אריאל 1996, עמ' 121-133.

28. ז' עמר וא' ששון, הבאת מנחת העומר ולחם הפנים מבקעת לוד - לזיהויים של צריפין ועין סוכר, בתוך **מחקרי יהודה ושומרון ו'**, מכללת יהודה ושומרון, קדומים-אריאל, תשנ"ז, עמ' 179-189. רוב החוקרים זיהו את עין סוכר כעסכר שממזרח לשכם, על סמך זיהוי פונטי, מבלי לשים לב לקשר המחייב בין צריפין ועין סוכר. במאמרנו, אנו מציעים לזהות את עין סוכר במישור החוף.

שוכנת על אם הדרך מאמעוס לירושלים. ההליכה בנתיב זה הקלה על אלה שירדו לקטון ערבה בימי החג.

4. גם אם היו ערבות בסביבה הקרובה לירושלים, ייתכן שנקצצו כבר טרם החג על-ידי המוני החוגגים שקטפום לשם קיום מצוות ארבעת המינים, ביום הראשון לחג. על כן חייבים היו להרחיק בחיפושיהם אחר ערבות עד מוצא. יש להניח שביישוב זה, שהיה קטן יחסית, צריכת הערבות היתה קטנה יותר מזו שהעמיד לו הטבע. ברוח זו הסביר המאירי את העניין:

... 'נקרא מוצא' ר"ל שהיו המים מתקבצים לשם ונעשה שם יער של ערבה, והיה נקרא בשורר"ק ה"ו - מוצא, ר"ל שהיה מוצא משעבוד המלך. והוא שאמרו מקום קלניא היה, ר"ל בן חורין, ור"ל שהוא הפקר לכל²⁹.

על פי דרכו, הערבות שבמוצא לא היו שייכות לאיש, מסיבות שונות.

5. רבנו עובדיה מברטנורא קשר את עניין פטור ממס שנהנו ממנו תושבי מוצא, לענין הערבות. לדעתו: "...נקרא מוצא שהיה מוצא ממס המלך בשביל הערבה שלוקחים משם"³⁰. הווה אומר, שכבר בימי הבית חז"ל פטרו את מוצא ממיסים משום שמשם העלו ערבות למקדש, וזהו בבחינת "פטור ממס" או "נקודת זיכוי". גם אברהם לונץ קיבל הסבר זה למקור השם³¹, אולם אינני יודע על מה נסמכו שניהם. לדעתי, בגידול הערבה במוצא משתקף היבט ממסדי וארגוני שלא התייחסו אליו עד כה, אך הוא נרמז בהסבר האחרון.

להלן נציע הסבר משלנו:

במקורותינו ידוע על נטיעת עצים מטעם מוסדות הקהילה היהודית לצרכי הרבים³². היה זה בעיקר לגבי עצי פרי שניטעו בצידי דרכים³³. במוצא מדובר בגידול טבעי, ואף אם היה הגידול תרבותי - הרי תוכנן מלכתחילה לטובת עבודת המקדש, או שמדובר במגדלים פרטיים שתרמו מגידוליהם; לכן חז"ל פטרו אותם מתשלומי מיסים, כפי שפטרו כל אחד שנטע לטובת הרבים.

6. חז"ל ביקשו למנוע תקלה ומעידה מציבור העלול לחשוב שהערבות במוצא הפקר הן; שכן מצד ההלכה ערבה גזולה ויבשה, פסולה (משנה סוכה, ג', ג'). לכן קבעו חז"ל מקום מסויים, כמוצא, שיהא בו גידול מאורגן וממוסד של ערבות,

29. מ' בן שלמה מאיר, פירושי המשנה להמאירי ב' (מועד ב'), ירושלים תשל"א, עמ' תי"ד

30. רבנו עובדיה מברטנורא, פירוש למשנה, מסכת סוכה, ד', ג'

31. א' מ' לונץ, מורה דרך בארץ ישראל וסוריה, ירושלים תרנ"א, עמ' 85

32. משנה ערלה, א', ב'; בבלי פסחים כ"ב, ע"ב

33. ז' ספראי, הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים 1995, עמ' 199.

שתהא ערובה לכך שעקבות פסולות לא יגיעו למקדש.
תהא הסיבה אשר תהא, נראה כי הנתונים הטבעיים מחד וכוחה של מסורת מאידך - הם שהביאו את הציבור לנהוג כפי שנהג.

7. על מנת להבין את הזיקה הישירה בין מוצא ושפע מימיה לבין הבאת הערבה ממנה למקדש, עלינו לעמוד על היבטים בוטניים של הערבה. שטרן, כאמור, מסביר את משמעותן של טביעות החותם מן התקופה הפרסית בכך שמדובר בסימון תוצרת חקלאית פטורה ממס (שטרן, הערה 6). מעניין לשים לב כי מקומות נוספים שנפטרו ממסים בתקופה זו, כגון יריחו וגבעון, הם אתרים היושבים בסמוך למקורות מים יוצאי דופן מבחינת רמת שפיעתם הֶרְבָּה. מאוחר יותר, הפטור שנהנו ממנו יושבי מוצא בתקופת המשנה והתלמוד, קשור גם הוא בשפע המים. ייתכן שישנו דמיון גם בסיבת הפטור: התושבים פטורים היו ממסים כיוון שמדובר בנחלות המלך או של נציגיו (בכל תקופה ותקופה), או משום שתוצרתם רבה (בזכות שפע המים), או כיוון שחלק מהתוצרת (כגון הערבות במוצא) עמד לרשות הציבור, או המנהל הציבורי³⁴.

ז. חידוש ימינו ומימינו כקדם

דיון זה לא יגיע לכלל סיום אם לא נזכיר מעט עדויות מאוחרות יותר למוצא ולשאלת הערבות שבה. יחד עם זאת, המקורות המאוחרים שנביא להלן מראים עד כמה יפה כוחה של מסורת, כפי שכבר אמרנו בסעיף הקודם. רבנו עובדיה מברטנורא שחי בירושלים בשלהי המאה התשע-עשרה לספירה, עוד ראה ערבות במוצא: "נקרא מוצא - בגמרא אומר ששמו קלניא ועוד היום כך שמו. והערבה מצויה שם. והמקום מרוחק מירושלים מעט"³⁵. ברבות הדורות הוזנחו המעיינות ונתמעטו הערבות בבקעת מוצא. רבי יהוסף שווארץ מספר באמצע המאה התשע-עשרה:

...כעת לא נמצא אף עלה אחד במחוז קאלאניא הוא מוצא שלקחום משם בזמן הבית, ובטורח יבואו לידנו בחג הסוכות יותר ממינים אחרים
(י' שווארץ, תבואות הארץ [מהדורת לונגן], ירושלים תר"ס, עמ' שפ"ט)

ד' נ' בריןקר המתאר את חיי היהודים בירושלים, מספר אגב אורחא על מוצא:

הרגשה מיוחדת והתרגשות עילאית היתה לי בליל הושענה רבא ויומו. עם ערב היום היה השוק במאה שערים מלא ערמות ערמות של ערבי-נחל, אשר הערבים ממוצא... ליקטום שם והביאום לשוק למכירה ליהודי ירושלים.
(ד' נ' בריןקר, לוח ירושלים, ירושלים)

34. ראוי עניין זה לדיון רחב יותר, אולם קצרה היריעה במאמר זה

35. רבנו עובדיה מברטנורא, פירוש למשנה, מסכת סוכה, ד', ג'

עם חידוש היישוב היהודי במוצא, וניצולם של מעיינות המים וטיפול בהם, החלה הערבה לשוב לאתרה. בשנותיה הראשונות של המדינה כתב ישעיהו פרס:

עצי ערבה גדלים גם היום במוצא בנחל סמוך למעיין³⁶

בשנת תש"ל התיישבו במושבה **מוצא** רבי חיים אלטשטאטר ואחיו, משפחת חקלאים שעלו מארצות הברית. בשרידי המטעים של המושבה הם שתלו גפנים וירקות, ואף שיקמו את מעין **עין לימון**. אולם הדבר החשוב מבחינתם הוא נטיעת מטעי ערבות בעמק מוצא, המשמשים היום את יהודי ירושלים³⁷.

ח. סיכום

ייחודו הגיאוגרפי של איזור **מוצא**, על מעיינותיו שופעי המים, עשאוהו לאיזור פורה ביותר בערבי נחל. היה זה ריכוז הערבות הגדולות, המהודרות והמרשימות שחכמים ביכרו אותו לעבודת המקדש בחג הסוכות. ליושבי **מוצא** וסביבותיה היה זה אחד מגידולי הסרק הכלכליים ביותר שכן רוב גידולו היה טבעי, ללא השקעה גדולה, ומאיך נהנו מהקלות במס תמורת תרומת ערבות למקדש.

אולם ניתן לומר כי **מוצא**, לבד מהיותה על הדרך היורדת מירושלים למישור החוף ומגידול הערבות בסביבתה, לא הצטיינה בהיבט גיאוגרפי או מנהלי כלשהו שיהפוך את היישוב לבעל חשיבות ולבעל משמעות.

36. לעיל הערה 16

37. מ' ברזוז וצ' ברזוז, **מוצא - סיפור ארץ-ישראלי**, 1994, עמ' 262.